

До спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01
Національного університету
«Одеська юридична академія»

ВІДГУК

офіційного опонента доктора юридичних наук, професора, завідувача кафедри морського права Національного університету «Одеська морська академія» Крестовської Наталі Миколаївни на дисертацію Громова Олександра Олеговича «Становлення і розвиток законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.)», представлену на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень

Вивчення тексту дисертаційного дослідження О.О. Громова, автореферату та наукових праць здобувача, опублікованих за обраною темою, дають підстави зробити такі висновки.

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Співвідношення світу правових та етичних цінностей, права та моралі загалом є однією з «вічних» проблем юридичної науки, тим більш складної для вирішення, якщо йдеться про історичний її вимір, адже динаміка обох систем соціальної регуляції вочевидь є різною, «швидкості» їх змін та еволюції явно не співпадають. Тому варто відмітити і високо оцінити сміливість дисертанта, який обрав для свого кандидатського дослідження настільки непросту тему. Сама наукова категорія злочинів проти моралі є дискусійною категорією юриспруденції, адже більшість злочинів з найдавніших часів до наших днів можна назвати такими, що порушують не тільки норми права, але й суперечать нормам моралі. Слід сподіватись на те, що дослідження О.О. Громова буде актуалізоване в процесі реформування сучасного кримінально-правового регулювання, зважаючи на триваючу зараз роботу науковців над проектом нового Кримінального кодексу, один з підрозділів Особливої частини якого містить інститут злочинів та проступків проти моральності. За своїм змістом (переліком відповідних караних діянь: сексуальна експлуатація; протиправні діяння щодо тіла померлої людини, місця її поховання або місця пам'яті;

жорстоке ставлення до тварини; заволодіння предметом, що знаходиться на могилі, місці поховання або місці пам'яті) він є, як мінімум, суперечливим та непереконливим.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження О.О. Громова виконано відповідно до наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» за загальною темою «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842) на 2016 – 2020 рр. і пов'язане з планом науково-дослідної роботи кафедри історії держави і права за темою «Стратегія інтеграційного розвитку України: історико-правовий вимір» на 2016 – 2020 рр.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, слід оцінити як достатню. Результати дисертаційного дослідження О.О. Громова, зроблені ним висновки та узагальнення ґрунтуються на опрацюванні та критичному осмисленні історико-правових джерел та наукової літератури, представленої в списку використаних джерел (усього 231 найменування). Нормативно-правова база дослідження включає нормативно-правові акти Русі, Королівства Польського, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, України-Гетьманщини, Московської держави, Російської імперії, Австрійської (Австро-Угорської) імперії та інші історико-правові джерела досліджуваного періоду, зокрема, судову практику, вивчення якої дисертантом слід оцінити однозначно позитивно. Зазначу лише, що, по-перше, автор припускається неточності, вказуючи на кримінально-правові кодекси Австро-Угорської імперії – таких не існувало в природі: кримінальне законодавство Австрії та Угорщини формувалось незалежно одне від одного, тим більше, що «наймолодший» з указаних автором кодексів було ухвалено 1852 року, до перетворення імперії Габсбургів на дуалістичну Австро-Угорську імперію. Відповідно, доцільно було би проаналізувати на цей рахунок кримінальні закони Угорщини 1878-1879 рр., адже до складу неї тоді входило українське Закарпаття. Утім, в

цілому джерельну базу дослідження слід визнати достатньою для вирішення поставлених перед дисертантом завдань.

Методологічна база дослідження, а саме, за словами автора, «комплексне використання сукупності універсальних (матеріалістичної діалектики), загальнонаукових (конкретно-історичний, системно-функціональний, формально-логічний, аналізу) та спеціально-юридичних (порівняльно-правовий, герменевтичний) методів» не викликає принципових заперечень, але видаються дещо дивними відсутність формально-юридичного методу у наведеному у Вступі переліку методологічних інструментів та віднесення герменевтичного методу до числа спеціально-наукових, тоді як його місце серед загальнонаукових. Якраз використання автором формально-юридичного методу у другому-четвертому розділах роботи дало йому можливість зробити узагальнення та висновки, які складають наукову новизну роботи.

Архітектура роботи є традиційною для діахронних історико-правових досліджень: автор розташував матеріал відповідно усталених в українській історіографії періодів розвитку права і державності на українських землях. Утім видається недоцільним поєднання назвою одного розділу руської та литовської-польської доби, рівно як і не зовсім вдалою видається назва цього розділу «Правова регламентація злочинів проти моралі», оскільки право регламентує все-таки не самі злочини, а фіксує способи реагування суспільства та публічної влади на їх вчинення. Дещо аморфним та описовим видається і формулювання мети дослідження, а саме «комплексне, системне та наукове обґрунтування процесу становлення та розвитку законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст.–1917 р.)». Метою наукового дослідження має бути виявлення та пояснення закономірностей/законовідповідностей або доведення їх відсутності, а не опис процесу, хай і дуже цікавого чи важливого. Виявлення закономірностей та особливостей розвитку законодавства про злочини проти моралі на українських землях сформульовано автором як одне із завдань роботи, а всі інші завдання зводяться до характеристики законодавства про злочини проти

моралі у певний період розвитку права. Між тим з тексту роботи є очевидним, що автор виконував й інші завдання, зокрема, вирішував теоретичне за своєю суттю питання про співвідношення моралі та моральності та можливість визначення цих феноменів як об'єкту злочинів проти моралі.

Достовірність і новизна наукових положень, висновків і рекомендацій, сформованих у дисертації.

Коло опрацьованих автором історико-правових джерел та наукової літератури у сукупності зі вдало обраною методологією дослідження зумовили вирішення ним наукового завдання, яке полягало у виявленні закономірностей та особливостей розвитку законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.). Зокрема, автором уперше в історико-правовій науці:

встановлено, що процес розвитку законодавства про злочини проти моралі на Наддніпрянській Україні та такий же процес на західноукраїнських землях мали спільні риси та закономірності, а саме: значний вплив християнської церкви на правове реагування на злочини проти моралі, а також поступове зміщення з плином часу сфери правового регулювання у цій сфері з боку церковної юрисдикції у бік світської юрисдикції; пом'якшення кримінальної відповідальності за певні злочини цієї категорії у процесі розвитку вітчизняної правової системи, а також декриміналізацію частини протиправних діянь;

систематизовано уявлення про нормативне регулювання системи злочинів проти моралі у кодексі українського права 1743 р. «Права, за якими судиться малоросійський народ», а саме: виявлено особливості складів злочинів, передбачених цим документом; встановлено відмінності у кримінальній відповідальності чоловіка і жінки за скоєння цієї категорії злочинів; охарактеризовано низку обставин, які пом'якшували або обтяжували вину; встановлено наявність диференціації покарань за низку злочинів проти моралі в залежності від майнового стану злочинця та повторності діяння;

доведено позитивний та негативний вплив наявності великої кількості джерел права на розвиток системи вітчизняного кримінального законодавства про злочини проти моралі, які діяли на українських землях у досліджуваний період.

Дисертант уточнив тлумачення окремих джерел права, які встановлювали відповідальність за злочини проти моралі, а саме норм звичаєвого права, Статуту Великого князівства Литовського 1588 р., «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., російського Уложения про покарання кримінальні та виправні 1845 р. та 1885 р., Кримінального Уложения Російської імперії 1903 р. Ним зроблено висновок, з одного боку, про соціально-політичну зумовленість змісту правових норм, які встановлювали відповідальність за злочини проти моралі, з іншого – про вплив суб'єктивних поглядів та переконань законодавця щодо цієї категорії протиправних діянь.

Теза про тісний взаємозв'язок норм церковного та світського права, які регламентували відповідальність за злочини проти моралі, хоча і не є зовсім новою, але підкріплена новими аргументами, заснованими на порівняльному аналізі норм світського та церковного права, щодо церковного покаяння, яке передбачалося як додаткове покарання за злочин, вчинений християнином.

Новизною відмітні положення про плюралістичний характер правового регулювання відповідальності за злочини проти моралі на українських землях у складі Великого князівства Литовського, в якому виокремлено «три шари правового регулювання системи злочинів проти моралі: писане польсько-литовське та литовсько-руське право; міське право, за яким ця категорія злочинів регламентувалася у нормах магдебурзького права та інших його різновидів; право етнорелігійних груп, за яким злочини проти моралі було закріплено у нормах права вірменської, мусульманської, єврейської громад». Утім напрошується зауваження: невдалим є термін «польсько-литовське право», адже системи кримінального права Польщі та Литви розвивались окремо.

В роботі є й інші цікаві узагальнення та висновки, представлено багатий емпіричний матеріал, зібраний автором в архівах.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації висновки та пропозиції можуть бути використаними у:

науково-дослідницькій діяльності – для подальших досліджень державно-правових проблем, історії становлення та розвитку кримінального законодавства України;

правотворчості – для внесення окремих змін та доповнень до чинного кримінального законодавства України;

навчальному процесі – при підготовці наукових посібників та підручників з історії держави та права, навчально-методичної літератури, читанні лекцій та проведенні семінарських занять з історії держави і права України, загальної історії держави і права.

Характеристика основної частини та висновків дисертаційного дослідження.

У першому розділі дисертаційного дослідження визначено його загальнотеоретичні засади та надано характеристику історіографії та джерельної бази дослідження. Автор аналізує зміст та співвідношення понять «мораль» та «моральність», в кінцевому рахунку приєднуючись до розуміння поняття «злочини проти моралі», яке надано дослідницею чинного кримінально-правового інституту Л. Кучанською, що «під досліджуваною категорією злочинів слід розуміти передбачені нормами кримінального законодавства суспільно небезпечні діяння, вчинені суб'єктом злочину, які спрямовані на заподіяння шкоди певним сферам моральнісних устоїв суспільства». В подальшому, як видно, автор намагається аналізувати окремі склади злочинів саме з цих сучасних позицій, проте відносить до них, перш за все, злочини проти подружньої вірності, сексуальну розпусту, які сьогодні перебувають за межами правового регулювання загалом.

Огляд історіографії здійснено автором за проблемно-хронологічним принципом і в цілому його слід оцінити як достатньо повний:

охарактеризовано здобутки у дослідженні проблематики дисертації як сучасних авторів, так і учених XIX – початку XX століття. Разом з тим, робота виграла би при ширшому залученні до аналізу праць польських дослідників, зокрема, Вітольда Майсея та Адама Кравця, які працювали над проблематикою, заявленою дисертантом, та українських вчених напряму ранньомодерної історії, зокрема, досліджень Наталі Старченко.

Автор презентує ґрунтовний аналіз джерельної бази дослідження, яка є різноманітною і включає як опубліковані, так і архівні джерела. Високо оцінюючи роботу автора в архівах, зазначу, що роботу суттєво доповнив би ґрунтовний аналіз судової практики з актових книг українських судів XV-XVIII століть, значна частина яких опублікована (книги Литовської метрики, Луцька замкова книга 1560-1561 рр., Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст., актова книга Пириятинського сотенного уряду другої половини XVII ст., актові книги Житомирського, Володимирського, Овруцького городських урядів тощо). Виходить за межі предмету дослідження, як уявляється, здійснений в цьому підрозділі аналіз нормативно-правових актів Московської держави XV-XVI століть (Судебники Івана III та Івана IV, акти Земських соборів) дія яких на українські землі не поширювалась.

Другий розділ розпочинає з аналізу злочинів проти моралі у додержавному суспільстві. На думку автора, основним видом таких злочинів була подружня зрада, особливо якщо правопорушницею була жінка. Не заперечуючи наведених автором юридико-антропологічних даних щодо реагування на це правопорушення, вважаю, що цей підрозділ слабо прив'язаний до теми дисертації, адже в ньому нічого не сказано про те, чи діяли такі правила на території, окресленій автором у предметі дослідження, тобто на українських землях.

Параграф 2.1.2 присвячено морально-релігійним злочинам за канонічним правом Київської Русі. Залишаючи за межами обговорення використаний автором термін «канонічне права Київської Русі», зазначимо, що по перевазі у цій частині роботи йдеться про пенітенціарій церковних статутів Володимира

Великого та Ярослава Мудрого з епізодичним зверненням до інших правових джерел, зокрема до «Закону судного людем». Залишилося неясним, чи містили світські джерела права злочини проти моралі.

Підрозділ 2.2. присвячено правовій регламентації злочинів проти моралі в джерелах права Королівства Польського, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Відмічу, що цей підрозділ переобтяжений матеріалом, який носить загальнооглядовий характер (обставини входження українських земель до складу Польщі та Великого князівства Литовського, наслідки Люблінської унії для України, огляд правових джерел Корони та князівства, опис етнорелігійних громад, магдебургій тощо); це саме зауваження стосується й наступних підрозділів, де багато місця відведено так званій зовнішній історії права (наприклад, історії створення «Прав, за якими судиться малоросійський народ» присвячено чотири сторінки), тоді як тема дисертації знаходиться в межах внутрішньої історії права. Власне ж темі у підрозділі 2.2. присвячено доволі скромне місце. Так, у першому параграфі, де йдеться про польське право, з'являється нове поняття «злочини проти честі та моралі». Постає питання – чи йдеться про той самий об'єкт посягання, тобто посягання на честь та гідність є злочином проти моралі? Якщо так, то це треба було пояснити. Крім того, до злочинів проти моралі автор відносить згвалтування, що нібито свідчить про наступність правового регулювання з попереднім періодом, але такий висновок автором не зроблено. В другому параграфі цього підрозділу йдеться про злочини проти моралі у правових джерелах Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

Розділ третій «Гене́за законодавства про злочини проти моралі на українських землях за козацько-гетьманської доби» містить два підрозділи, в яких висвітлюються особливості системи злочинів проти моралі за нормами звичаєвого права Запорізької Січі та їхньої правової регламентації за нормами законодавства в Україні-Гетьманщині. Слід позитивно оцінити спробу автора дати характеристику правового реагування на злочини проти моралі на Запоріжжі, зважаючи на бідність правових першоджерел цієї козацької

республіки. Зазначено, що запорожці карали своїх товаришів за зґвалтування, гомосексуальність, подружню зраду, пияцтво.

Значна частина розділу присвячена російському законодавству, зокрема, відповідним статтям «Соборного уложення» та Артикулу Воїнського Петра І. Хоча поширення їх дії на територію України підкріплено в дисертації авторитетом М.Є. Слабченка, утім все ж більш вагомим аргументом щодо дії цих російських законів на території України була би відповідна судова практика.

Окремо слід відмітити детальний аналіз положень «Прав, за якими судиться малоросійський народ», які узагальнили всі на той момент чинні на території Гетьманщини правові норми. Слід погодитись з висновком автора про високий рівень володіння юридичною технікою укладачів «Прав...», які систематизували злочини проти моралі, утім не слід забувати, що цей документ не був законом у повному строгому сенсі цього слова, оскільки так і не був затверджений імперським урядом.

У четвертому розділі «Еволюція законодавства про злочини проти моралі на українських землях за імперської доби» автор аналізує російське та австрійське кримінальне законодавство. Як уявляється, в цьому розділі сутнісно змінюється об'єкт посягання та, відповідно, вид злочинів, які автор відносить до злочинів проти моралі. Поряд з уже відомими зґвалтуванням, гомосексуальністю, позашлюбними відносинами, інцестом, пияцтвом в окремі склади злочину законодавцем виводяться розпуста і всі діяння з нею пов'язані – звідництво, утримання місць розпусти, наруга над могилою чи тілом померлого, жорстоке поводження з тваринами тощо. Представлений і проаналізований автором матеріал дає можливість з'ясувати й витоки сучасного кримінального законодавства.

У висновках О.О. Громовий представляє підсумкові результати дослідження. Видається, що, хоча вони відображають досягнення автора, але могли би бути більш ґрунтовними (матеріали роботи дають підстави так уважати) і більш чітко відповідати на поставлені у Вступі завдання.

Як і будь-яке інше нове дослідження, дисертація О.О. Громова містить окремі дискусійні положення, сутність яких хотілося би прояснити у процесі захисту роботи.

1. Поняття об'єкта злочину, як відомо, розроблялося в рамках як нормативістської, так і соціологічної правових доктрин. У першому розділі роботи, презентуючи теоретичні засади дослідження, автор визначає об'єкт цієї категорії злочинів як «певні сфери моральнісних устоїв суспільства» (сторінка 42), що нібито перебуває в руслі соціологічного праворозуміння, але в розділі другому автор повертається до нормативістської теорії об'єкта злочину, стверджуючи, що таким об'єктом є норма права: «Об'єкт цього злочину – норма права, що охороняє почуття цнотливості і непорочності» (сторінка 93). Як уявляється, потрібно внести ясність в питання, якого концепту об'єкту злочинів проти моралі дотримується автор. І якщо це все-таки заявлене в першому розділі соціологічне трактування, то бажано уточнити, чи є такий об'єкт – моральнісні устої – динамічним і змінним у темпоральному вимірі, чи статичним, тобто раз назавжди даним. Іншими словами: що розглядалось як моральнісні устої руського суспільства, козацького суспільства, суспільства імперської доби? Думається, що ця невизначеність об'єкта злочину є основною причиною різнобою у віднесенні в подальших розділах роботи до злочинів проти моралі правопорушень, які між собою мають мало спільного.

2. Автор висуває як перший пункт новизни доведення ним єдності та взаємозв'язку норм вітчизняного кримінального права, які встановлювали відповідальність за вчинення протиправних діянь, що посягали на моральні устої суспільства та основи моральності взагалі протягом досліджуваного історичного періоду, що знайшло свого відображення у правовій регламентації окремої категорії злочинів – злочинів проти моралі. Але в чому полягали ця єдність та взаємозв'язок норм вітчизняного кримінального права ані з роботи загалом, ані з висновків роботи не ясно і бажано було би почути пояснення автора з цього приводу.

3. Параграф 2.1.2. дисертаційного дослідження позначено так: «Система морально-релігійних злочинів за нормами канонічного права Київської Русі». Хотілося би почути при захисті дисертації авторське визначення поняття «морально-релігійний злочин» та роз'яснення щодо об'єкту такого посягання. В цьому параграфі поряд з правовим реагуванням на подружню зраду, викрадання нареченої, образи, нанесені дітьми батькам, автор аналізує такі склади правопорушень як ідолопоклонство, чародійство, святотатство, єресь та розкол, богохульство, злочини проти церковних святинь. Як уявляється об'єктом цих посягань є соціальний статус християнської релігії та церкви, а не мораль чи моральність. Аналогічно сумнівним виглядає віднесення автором до злочинів проти моралі образи жінки, бійки під час весільних заручин чи весілля, жорстоке поводження чоловіка зі своєю дружиною, бійки між родичами, нанесення удару дівчині чи заміжній жінці, образи заміжньої жінки непристойними словами, застосування укусів під час бійки, підстригання голови чи бороди. Скоріше, все ж такими правопорушеннями наносилась шкода особистості, її особистим правам, а не моральності.

4. В різних частинах дослідження наведено прямо протилежні одна одній позиції щодо часу законодавчого врегулювання відповідальності за злочини проти моралі у Великому князівстві Литовському. Так, у рубриці «набули подальшого розвитку» автор заявляє, що «кримінальна відповідальність за вказану категорію злочинів передбачалася у нормах Статутів Великого князівства Литовського 1529 р. та 1566 р., Судебника Казимира IV» (сторінка 5 автореферату). А в підрозділі 2.2. дисертант стверджує, що: «Доведено, що у Великому князівстві Литовському система злочинів проти моралі отримала своє відображення лише у нормах права етнорелігійних груп і частково у нормах німецького міського права. Першим писаним джерелом світського права, в якому закріплювалися злочини проти моралі та покарання за них, був Статут Великого князівства Литовського 1588 р., якого було прийнято уже у Речі Посполитій. До цього моменту ця категорія злочинів залишалася в основному предметом церковної юрисдикції та канонічного права» (сторінка

10 автореферату). Обидва твердження є не тільки протилежними за змістом, але й не вповні коректні. З одного боку, Судебник Казимира IV не містив складів злочинів проти моралі. З іншого боку, злочини проти моралі в тому розумінні, в якому вони подаються автором у попередніх підрозділах (згвалтування, злочини проти батьків та родичів тощо), зафіксовані і Першим (розділ 7, артикули 6, 14, 15), і Другим (розділ 11, артикули 8, 9, 10, 16, 17) Статутами. Хотілося би дізнатися, якої ж позиції в кінцевому рахунку дотримується автор та з'ясувати причину таких розбіжностей у тексті роботи.

5. У підрозділі 4.2. «Юридичне відображення системи злочинів проти моралі в кримінальному законодавстві Австро-Угорської імперії» дисертант аналізує положення Терезіани, Францискани та Кримінального кодексу Австрії 1852 р., які, судячи з тексту роботи, містили абсолютно різні підходи до визначення конкретного об'єкту посягання та видів злочинів проти моралі: пасквілі та карикатури (Терезіана); підробка грошей і цінних паперів, втеча з місць позбавлення волі (Францискана); статеві злочини (КК 1852 р.). Чим можна пояснити такі різкі зміни уявлень австрійського законодавця про мораль та злочини проти моралі?

Вказані зауваження та поставлені дисертанту запитання не мають на меті применшити значущість здійсненого О.О. Громовим дослідження, а є запрошенням до дискусії та подальшого опрацювання важливої й цікавої як в академічному, так і в практичному плані теми.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження О.О. Громового належним чином відображено у 14 публікаціях, 3 з яких опубліковано у наукових фахових виданнях, 1 – у виданні, яке не входить до переліку наукових фахових видань, 3 – у зарубіжних наукових фахових виданнях та у 7 тезах доповідей на наукових та науково-практичних конференціях.

Висновок щодо відповідності дисертації встановленим вимогам. Дисертаційна робота О.О. Громового «Становлення і розвиток законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.)» поглиблює

знання щодо історії розвитку кримінального права на українських землях та створює підґрунтя для удосконалення чинного кримінального законодавства

Мова, стиль та оформлення дослідження, форма і зміст автореферату дисертації О.О. Громова відповідають встановленим законодавством вимогам до наукового тексту дисертаційного рівню.

Дисертаційна робота на тему: «Становлення і розвиток законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.)» відповідає вимогам Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України №567 від 24 липня 2013 року (із подальшими змінами), а її автор – Громовий Олександр Олегович – заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Офіційний опонент:
д.ю.н., професор,
завідувач кафедри морського права
Національного університету
«Одеська морська академія»

Крестовська Н.М.

